

MIÉRT ÉPPEN DUNÁNTÚL?

RAFFAY ENDRE

Szakács Béla Zsolt:

Árpád-kori építészet a Dunántúlon

Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021. 664 oldal,
6900 Ft

2016-ban Szakács Béla Zsolt *Árpád-kori építészet a Dunántúlon* című habilitációs értekezésének egyik opponenseként értékelésemet azzal zártam, hogy a mű kiadó után kiált. A mű meglegte kiadóját, így 2021-ben megjelent, keménykötésben és impozáns méretben. A méret a könyv helyét a művészettörténész könyvespolcán Henszlmann 1876-os és Gerevich 1938-as művei szomszédságában jelöli ki, amelyekhez (különösen az utóbbihoz) színben is jól illik. Ám a vállalkozás monumentalitása is a művészettörténet hőskorát idézi, és a könyv a megjósolható idézettségét illetően is az említettek társaságába illik. Célszerűnek látszik ugyanakkor a művet a polcon a *Pannonia regia* kiállítás katalógusától (1994) sem távol elhelyezni, a méreteken túl a tartalmi, illetve tudományos vonatkozások is emellett szólnak. Ügyeljünk a könnyen kezelhetőségre is: nem célszerű túl magasra tenni, mert sűrűn kell majd a polcra leemelgetni – amennyiben persze Árpád-kori (és nem csak dunántúli) építészettel foglalkozunk művészettörténészként, műemlékvédőként és/vagy régészként. Amennyiben pedig Árpád-kori vizsgára készülünk (nem csak a szerző hallgatóira gondolok), nem érdemes a polcra tenni, legjobban ha kéznél marad, az asztalon.

1. AZ ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZET ÉS EMLÉKEI A DUNÁNTÚLON

A könyv két fő részből áll. Az első rész címe azonos a könyv címével, a másodikéban az építészet szó helyett az építészeti emlékek jelenik meg, jelezve, hogy itt a tárgykörben vizsgálható építészeti emlékek a főszereplők. A második rész a 105. oldaltól a 647.-ig tart! Ez tulajdonképpen (a) *Katalógus*, amely az emlékeket az *Útmutató*ban kifejtett elvek és „menetrend” szerint tárgyalja: az írott forrásokat felhasználó, régészeti megfigyeléseket, átépítési és műemlékvédelmi beavatkozásokat szem előtt tartó leírást megtoldja építéstörténeti, illetve periodizációs megállapításokkal vagy feltételezésekkel, valamint bibliográfiával. A *Katalógus*ban templomépítészeti emlékek sorakoznak. A világi emlékek a *Függelék*be kerültek. Mindezt az Árpád-korinak mondott templomok listája zárja.

Mivel a főszereplők a második részben kerülnek sorra, a könyv értékeire kíváncsi művészettörténész kolléga számára csábítóbb itt kezdeni az olvasást, amelyből – szembesülve az emléktárgy mennyiségével és a leírások alaposságával – olvasgatás, ha tetszik, csemegézés, szakszerűbben: mintavétel lesz. A kolléga így is enged a csábításnak: az olvasgatás „bemelegítésre”, a csemegéző mintavétel a kíváncsiság gyors kielégítésére is alkalmasnak tűnik: megtalálható-e a *Katalógus*ban minden, általa is ismert emlék, rajtuk kívül vajon szerepelnek-e benne számára ismeretlen (sőt a művészettörténeti irodalomban is ismeretlen), mert a régészeti vagy a műemlékvédelmi publikációkban debütált emlékek, előfordulnak-e elfeledett vagy friss bibliográfiai adatok, alaposak és érthetők-e a leírások, Szakács kritikusan figyel-e a műemlékvédelmi beavatkozásokra, és egyáltalán, a mű alkalmasnak tűnik-e a tárgykörbe tartozó emlékek (a történelmi, régészeti, műemlékes körülményekhez képesti) megismerésére, megfelelően tájékoztató-e a képanyaga, egyetemi jegyzetként ajánlható-e Árpád-kori vizsgára készülő hallgatóknak. A mintavétel eredményei (az első íjedelem leküzdése után nyilatkozva – tudniillik az esztergomi palotakápolnát hiába kerestem; az „Esztergom, Várhegy” címszó alatt még utalás sincs rá, de mégsem hiányzik, helyet a Függelékben kapott) megtalálhatók, szerepelnek, előfordulnak, alaposak

1 ■ Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése*. Műemlékek Országos Bizottsága, Bp., 1876.

2 ■ Gerevich Tibor: *Magyarország román kori emlékei*. Műemlékek Országos Bizottsága, Bp., 1938.

3 ■ Dercsényi Dezső (szerk.): *A magyarországi művészet története. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1961.

4 ■ Aradi Nóra (szerk.): *A művészet története Magyarországon*. Gondolat, Bp., 1983.

5 ■ Takács Imre – Mikó Árpád (szerk.): *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1994.

6 ■ Tóth Sándor: *Római kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2010.

7 ■ Eber László: *Magyarország árpád kori művészete*. In: *A Műbarát* 2 (1922), 1–4. szám, 73–84, 97–108, 121–138, 161–168. old.

8 ■ Marosi Ernő – Tóth Melinda (szerk.): *Árpád-kori kőfaragványok*. Katalógus. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport – István Király Múzeum, Bp. – Székesfehérvár, 1978.

9 ■ Tóth Melinda: *Árpád-kori festészet*. Akadémiai, Bp., 1974.

10 ■ Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Az Árpád-kor művészeti emlékei*. Képes atlasz. Balassi, Bp., 1997.

és érthetők, kritikus figyelem jellemzi őket, alkalmasnak tűnnek, megfelelően tájékoztató jellegűek és ajánlhatók, sőt kötelezővé tehetők.

A nyersanyag tehát az *Előszó*ban megfogalmazott elveket követve körültekintően összeválogatottnak, ennek megfelelően impozáns mennyiségűnek, valamint a (leg)újabb kutatási és (szak)irodalmi eredmények ismertetése garantáltan frissnek és kezelhetőnek bizonyul. Katalógusként mindez csupán egy dunántúli művészeti topográfia Árpád-kori építészeti szelete, az egyedi művek ábécérendes, de strukturálatlan együttese, fényképekkel és építészeti rajzokkal kiegészítve. Nem kérdés, hogy ez az együttes a katalógusléten túlmutató művészettörténeti vizsgálatokra alkalmas. Szakács minden bizonnyal ilyen megfontolásból állította össze, nem kétséges, a különböző elnevezések alatt a túlélést megkísérlő, ám végül elenyészett műemlékvédelmi hivatal(ok) topográfiai szolgálatban alkalmazott munkatársaiét az eredményeiben felülmúló kitartással: szorgos és alapos helyszíni vizsgálatokkal, könyv- és adattári kutatásokat feltételező, az építészeti és régészeti felmérési dokumentációt is felhalmozó munkával. Az előbbi tevékenységre a gazdag fényképállomány, az utóbbira építészeti rajzok utalnak.

A *Katalógus* nem topográfiaszeletnek készült. Felhasználási célját az időbeli határok és a gyűjtési terület szigorú meghatározása mintegy előrevetíti: a szerző az építészeti emlékekre alapozva az Árpád-kori Dunántúltra vonatkozó eredményt kíván kisajtolni belőle. Művészettörténeusként művészettörténetit. Előreláthatóan ez nem lesz problémamentes. A problémát nem az építészeti emlékek jelentik – művészettörténeti értékelésük feltételeinek tisztázásáról a *Forráshelyzet* és a *Metodológia* alfejezetek tájékoztatnak –, hacsak a hiányuk nem, amely az emléktanyag egy részének, az országos átlagot ugyan el nem érő pusztulásából adódik. Az Árpád-kor fogalmának művészettörténeti környezetben való használata nem újszerű, de nem is problémamentes. Az Árpád-kornak nincs korszakjelző vagy -meghatározó szerepe sem Henszlmann Imrénél,¹ sem Gerevich Tibornál,² az Árpád-kor fogalmát a Fülep Lajos főszerkesztette *A magyarországi művészet története* egymás utáni kiadásai sem hívják segítségül (Dercsényi Dezső fejezetcímei: *A honfoglalás és az államalapítás korának művészete*, *A pécsi műhely kora*, *A román stílusú művészet fénykora*; Gerevich László vonatkozó fejezetének címe: *A kora-gótika Magyaror-*

szágon).³ A vállalkozásban ugyanakkor az uralkodók, illetve dinasztiák által meghatározott korszakfogalmak is megjelennek (ezeket Balogh Jolán használja: *Mátyás kora*, *Jagello kor*). Az 1983-as *A művészet története Magyarországgal* is hasonló a helyzet (Marosi Ernő fejezetei: *Preromanika*, *Romanika*, *Gótika*), de itt Mátyás kora csak alcímben jelentkezik (a Feuer-né Tóth Rózsa írta részben).⁴ A *Pannonia Regia* katalógusban pedig a dinasztikus-uralkodói eredetű fogalmak álltak az előtérben a késő gótika és a reneszánsz vonatkozásában.⁵ (A Magyar Nemzeti Galéria I/1. katalógusa is követi az idézett hagyományt.⁶) Mindezzel szemben az Árpád-kor megjelöléssel is találkozni nemcsak például Éber Lászlónál,⁷ de az Árpád-kori kőfaragványok katalógusának⁸ és a festészet emlékeit feldolgozó Árpád-kori festészet kötet címében is.⁹ Egy újabb keletű példa *Az Árpád-kor művészeti emlékei* (képes) atlasza¹⁰ stb. Szakács a szóban forgó fogalom használhatóságának kérdéseivel és korlátfel-tételeivel nem kívánt foglalkozni.

A Dunántúl-fogalom művészettörténeti használhatóságának a problémája viszont keményebb dió, amelyet a szerző az I. rész két fejezetében (*Kérdéskvetés* és *Kutatótörténet*) próbál feltörni. Erre nézve némi eredménnyel kecsegtet, ha szem előtt tartjuk a fogalom művészettörténeti (vonatkozású) munkákban való eddigi előfordulását, melynek variációit a dolgozatban Ipolyi Arnold topográfiai munkásságától és Pasteiner Gyula 1908-as akadémiai székfoglalójától kezdve kísérhetjük nyomon; ez utóbbiban a Dunántúl mint „önálló arculatú vidék” szerepel. Gerevich Tibor romanika-szintézisében a Dunántúlról, még inkább Esztergomról a vezető szerep, Dercsényi Dezső munkáiban az Árpád-kori művészeti folyamatok egymást váltó dunántúli királyi kőfaragóműhelyek tevékenységével írhatók le. Az Árpád-kori faragványok kiállítási katalógusában viszont a Dunántúl nem központként, hanem régióként jelenik meg.

Engel Pálnak a *Pannonia Regia* kiállítás katalógusa számára a Dunántúlról megfogalmazott megállapításai, mind ez idáig őrizve a téma legfrissebb összefoglalásának dicsőségét, fontos támpontok. A tanulmányból számos tény megtudható a vidék jelentős, Csánki Dezsőnek (is) köszönhetően ismert középkori forrásanyagára alapozva, és a műemlékállomány is jelentős. A terület közelebb helyezkedik el a Nyugathoz (de Pozsony és vidéke is). A telepéseket (mégis) inkább a keleti országrész vonzotta, és az első városi kiváltságlevelek is ott jelentek meg. A Dunántúlon viszont az egyházi földtulajdon és a politikai-gazdasági súly jelentősebb, mint

máshol, a pécsi püspökségével és káptalanával az élen. A vagyonos egyházi intézmények többsége az Árpád-kor első két századában jött itt létre. A Dunántúlnak a külkereskedelemben betöltött szerepe egyértelmű, amelyből a keletibb országrészek Konstantinápoly (1204), majd Kijev eleste (1240) után kimaradtak. Ott a tatárjárás pusztításai is súlyosabbnak ítéltetők. Ami pedig különösen érdekessé teszi a területet, az Esztergom–Székesfehérvár–Buda háromszöge, azaz az ország közepe. Engel szerint mindebből nem rajzolódik ki a Dunántúl mint régió (amely a francia, német vagy itáliai régiókkal összevethető lenne). A Dunántúl kizárólag földrajzi, az ország többi részétől önkényesen elhatárolt fogalom. A Duna (és a Dráva) hosszú szakaszon nem volt igazgatási határ (a folyók a középkor végi 14 megyéből hatot szeltek át), a terület politikailag-közigazgatásilag nem alkotott egységet. A tájegységet nemigen emlegették, a Dunántúl fogalma nem is ismert a középkorban, a „dunántúliság” tudati megnyilvánulásaival sem találkozni. Hiányzik a név historikuma. A római Pannonia nagyjából ugyan itt helyezkedett el, de a középkorban a fogalom az eredeti értelmében nem használatos, Magyarország egészét értették rajta. Itt is a királyi birtok volt a meghatározó, mint az országban másutt is.

Szakács mindezt ismeri, idézi és nem vitatja (ugyanakkor a fogalom földrajzi meghatározását sem tartja ellentmondásmentesnek): „A Dunántúl [...] történetileg sem alkot önálló egységet, különösen nem a középkorban”, a vármegyék is sorra átlépték határait, egyházjogilag sem alkot egységet. Sőt hozzáteszi: a Dunántúl név a török kori helyzet perspektíváját rögzíti – Pozsonyból nézve. Hozzátehetjük: a török oldalról és Erdélyből nézve is érvényes helymeghatározás ez, éppúgy, mint korábban, a Kárpát-medencébe keletről, délkeletről érkezők szemszögéből is az lehetett (volna) – akár a honfoglalók, a Bizáncból vagy Kijevből érkező utazók, kereskedők számára. Utóbb: a Pozsonyt váltó új központból, Pestről nézve is érvényes a területre a Dunán túli meghatározás. Engel szerint a Dunántúl fogalmát a dunántúliak nem használták, nem is használhatták, mert a meghatározás nem a helyiek perspektíváját tükrözi, hanem kívülről való, „keleti”, „déli”, és/vagy „északi” eredetű lehet, értelme a határon túl van. A dunántúli is csak (megfelelő földrajzi környezetbe átlépve, keleten, délkeleten, északon) idegenben vall-

hatja magát a Dunán túlról valónak. Bécsből nézve persze mindez másként működik, mindez a Lajtán túl van. Hasonló a helyzet a határon túli magyarok fogalmával is. Budapestről, mondjuk a Sándor-palotából nézve, valóban vannak a határokon túl is magyarok. Belgrádból, mondjuk a Beli dvorból nézve, vagy Pozsonyból, mondjuk a Grassalkovich-palotából nézve ők nem határon túliak. Zentán születve Zentán én sem gondolom, hogy határon túli lennék, más kérdés, hogy Budapesten hiába tiltakoznék a meghatározás ellen. És végezetül: a túlvilágnak is a mi világunkból nézve van értelme.

Vértesszentkereszt, bencés apátsági templom romjai

Szakács megállapítja, hogy Magyarországon a regionális szemlélet nemcsak a középkorkutatásban, de a művészettörténetben sem jellemző. Ha elfogadjuk Takács Imrének (aki ugyan a *Pannonia Regia* kiállítás egyik rendezője) Engel Pálét (nem csak a katalógusban) követő összegző megállapítását, miszerint a Dunántúl művészetiileg sem különül el az ország többi részétől (ehhez hozzáteszi: a dunántúli művészet helyett *biztonságosabb* a művészet a Dunántúlon vagy művek a Dunántúlon szóhasználat), ezen nem is csodálkozhatunk. Miért is lenne releváns a regionális szemlélet? Ugyanott ugyanide köt ki Tóth Sándor is, amikor célszerűsége hivatkozva a határokat feszegeti, amint nála ez megszokott. Szakács is idézi: „a további összefüggéseket nem célszerű a Dunántúlra korlátozott keretek között vizsgálni” (19. old., 105. jegyzet).

Mégis Dunántúl! Szakács szerint a *kulturális tradíció* a Dunántúlt „önálló nagytájként” legitimálja. Az Árpád-korban bizonyos történeti jelenségek sűrűsödésével találkozni itt – ez az Árpádok törzsterülete, majd királyi központ és az ország közepe – medium regni –, a magyarországi kereszténység bölcsője és a legtöbb király sírhelye. Szakács tehát felteszi a kérdést: „vajon felfogható-e a Dunántúl a magyarországi romanika egyik régiójaként?” (12. old.), hősiesen vállalva a kutatási hipotézisként megfogalmazódó tárgy, a Dunántúl mint művészeti régió létezésének vizsgálatát. Hősiessége nem bátorítás nélküli, amint azt a *Kérdésfölvetés* és *Kutatástörténet* alfejezetek szemléltetik.

1. Szakács előtt példaként „a regionális szemléletű romanikakutatás ősterületéről, Franciaországból” (12–13. old.) származó művészettörténeti feldol-

11 ■ Marosi Ernő: Entz Géza és az erdélyi gótika (előszó). In: Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 1996. 8. old.

gozások lebegnek, mindenekelőtt Auvergne-é és Provence-é. Jól tudva, hogy a francia művészeti régiók alapját történeti és közigazgatási önállóságuk biztosítja, ahogy az itáliaiakét és a német területekét is.

2. Hipotézisét a magyarországi művészettörténet-írás hőskorából idézhető dunántúli eredményekkel bátyázza körül, amelyek topográfiai vállalkozások ugyan, de arról biztosítanak, hogy a terület „a művészettörténeti irodalomban is kialakult profillal rendelkezik” (12. old.). A dunántúli emlékek felfedezése és összeírása összefügg a magyarországi művészettörténet-írás kezdetivel (példákat említ Haas Mihálytól, Rudolf Eitelbergertől, August Essenweintől), valamint a műemlékvédelmi vonatkozású és a régészeti feldolgozásokkal (Koppány Tibor és Walter Ilona életművéig és a *Lapidarium Hungaricum*ig). A szerző figyelmét az amatőr vállalkozók munkái sem kerülnek el. A kutatástörténetbe „gyenge láncszemek” is keverednek: például Gerevich Tibor révén, aki a Magyar Királyság művészetének egységét bizonyítandó, épp a Dunántúl és Esztergom országos mintaképszerépére hivatkozott. Ha ragaszkodunk a régiókhoz, Gerevich alapján a Dunántúlt mint a központ régióját szemléltethetjük, Dercsényi Dezső tézisei alapján pedig akár a királyi kőfaragóműhelyek régiójaként. Téziseiket viszont átírták a tanítványok.

3. A regionális szemléletmódot védő bástyák közt ott tornyosul Marosi Ernőnek Entz Géza *Erdély építészete a 14–16. században* című kötetében megfogalmazott kijelentése: „A középkori művészettörténet alapegysége – ebben a középkori emberek többségének reális életteréhez igazodva – a régió.”¹¹

4. A védmű része a *Pannonia regia* is, no nem az idézett Engel-tanulmány (az inkább az ellenséges akna szerepét játszhatja egy ilyen összehasonlításban), hanem maga a kiállítás, a „határsértések” és Takács Imre idézett figyelmeztetése ellenére.

Szakács a dunántúli művészeti régió hipotézisének vizsgálatához nemcsak bátorítást, de szempontokat is remél meríteni a példaként idézett francia regionális irodalomból. Az ott érvényesülő szempontok: alaprajzi elrendezés, szerkezeti megoldások, díszítő-rendszer, dekorációs szokások. Ezekből a dunántúli emlékek vizsgálatakor térformálás, épülettípusok, szerkezetek, dekorációs szokások lesznek. Alkalmazásukhoz óvatosságra van szükség! A veszélyekre a *Forráshelyzet* alfejezet hívja fel a figyelmet, szembeállítva a kegyetlen valósággal: „az Árpád-kori építészetről közvetlen ismereteket szerezni nem lehetséges”, mert „fizikai állapotukban elérhetetlenek a számunkra” (22. old.) – az emlékek utóélete, a későbbi beavatkozások,

átépítések, restaurálások, hamisítások miatt. Nem is beszélve azokról, amelyeknek utóélete sem maradt, az elenyészett emlékekről.

Az ítélet túl szigorú, ha lehet, módosítanám, mint a mesebeli harmadik tündér, aki a halál átkát az áloméval enyhítette. Félreértés ne essék, nem hiszem, hogy az elérhetetlen emlékek valamiféle rekonstruktor-királyfi csókja (vagy technikai apparátusa) révén (újra) elérhetők lehetnének. Hacsak nem (a szemlélőt megutaztató) időgép lesz az a technikai apparátus. Szóval: az emlékek a maguk teljességében, egészében elérhetetlenek, de részleteik közt igenis vannak hiteles állagúak. Például a dekorációs rendszerekbe tartozó/tartozott, stokkoló kalapács vagy kiegészítés nyomait nem mutató, vagy ásatásból előkerült faragványok. Enélkül stíluskritikát nem művelhetnénk. Pedig művelünk, akár mesterkezeket is megkülönböztetve és szükségneveket alkalmazva, az emlékanyagot rendszerezendő, tisztában azzal, hogy eszközkészletünk fogyatékos. A mesteroeuvre-ök a maguk teljességében persze ismeretlenek maradnak. A mesterek is. Az Árpád-kor díszítőfaragványait vizsgálóknak nem is céljuk a kezeken túli rekonstrukció: a kezekhez kart és törzset, s bár találkozni az ilyen irányú számonkéréssel: nemzetéhez(?) híven dobogó szívet nem rekonstruálunk. Más kérdés ugyanakkor, hogy a könyv a díszítőfaragványokkal nemigen, a régió kutatáshoz módszertanilag alkalmatlannak ítélt stíluskritikával pedig egyáltalán nem foglalkozik. De vallja, hogy a kőfaragványok „fogódzópontot” jelentenek a datálásban.

A kötetből dunántúli műemlékvédelem-történet is kirajzolódik: példák sorakoznak Essenweintől és Stornótól Von Schmidten keresztül a közelmúltbeli beavatkozásokig. Az emlékanyagnak a szerző általi felosztása a következő:

- a) tanulmányozható Árpád-kori formákat mutató épületek;
- b) átépített Árpád-koriak, amelyeket már megkutattak, de jelenleg nem tanulmányozható rajtuk középkori forma;
- c) átépített templom, amelyet nem is kutattak;
- d) magukra hagyott, rommaradványok.

Szakács az emlékanyag megrostálását követően mintegy 250 emléket vett fel a *Katalógus*ba, megjegyezve ugyanakkor azt is, hogy az egyházi topográfia-akból azok a helyek sem hiányozhatnak, ahonnan csak adataink vannak, de egy építészetiben ezektől el kell tekinteni. Emlékek nélkül (ma már) nincs művészettörténet.

E megjegyzéssel áttértünk a *Metodológia. A formatan és a szöveges források veszélyei* című alfejezetre. Itt az emlékanyag megrostálásának más szempontjai is megjelennek. Felmerül a kérdés, hogy például a földvárak, egyszerűbb világi épületek, faépületek stb. műalkotások-e? Határt kell húzni építés és építészet

között! Hozzátennem: ezt a határt nemcsak a világi, de a templomépületek között is meg lehetne húzni, hacsak nem tartjuk a liturgiai funkciót a kivitelezés eszköztől függetlenül érvényesülő építészeti-művészeti kvalitásnak. De miért is tartanánk? Ugyanakkor másféle határok meghúzásának nehézségeire is utalnék, amelyekkel a *Katalógus* összeállításakor Szakácsnak is szembesülnie kellett. A világi épületek a *Függelék*be kerültek, a hozzájuk tartozó, liturgikus rendeltetésű kápolnával együtt. Már beszámoltam alaptalannak bizonyult riadalmamról, amikor az „Esztergom, Várhegy” címszó alatt hiába kerestem a palotakápolnát. Ezek a kápolnák nem világiak, felszentelt oltárokkal rendelkeztek. Ahogy például az esztergomi érseki palota Szent István protomártír-kápolnája is.

Szakács szerint az egyházi épületeket, amelyekhez felszentelési adatok tartoznak, könnyebb datálni, szem előtt tartva, hogy „a források csak helyes történeti és művészettörténeti interpretáció révén válhatnak az építészettörténet elemeivé” (39. old.). Ám a helyesnek vélt történeti és művészettörténeti interpretáció is, mint az interpretációk általában, kor- és ízlésfüggő. A pannonhalmi templom átépítése befejezésének és az 1224-es felszentelésnek az összefüggésében hihetünk, de tapasztalataink a többszörösen (különböző reprezentációs és egyéb alkalmak diktátumának megfelelően) átadott és mégis befejezetlen bazárjaink, autó- és metrópályáink láttán másféle interpretációs lehetőségekhez is elvezetnek.

A Dunántúl-könyv I. része 2. fejezetének (*Építészeti törekvések az Árpád-kori Dunántúlon*) alapkérdése: „kimutatható-e valamilyen helyi hagyomány, és ez mennyiben kapcsolódik a Dunántúlhoz mint művészeti régióhoz”? (40. old.) A kérdésre csupán a Dunántúlt vizsgálva nemigen kaphatnánk választ: a sajátságok helyi jellege a többi régió művészeti emlékeivel való összevetésből, „ellenvizsgálatokból” derülhetne ki. Ezt az emléktanyag (régiós határok nélküli) egészére való rálátás biztosíthatja. A szerző összehasonlító elemzéseiben tanúságot tesz arról, hogy nem csak a dunántúli emlékeket tanulmányozta. A sajátosságok megállapításának hiteléről ezek a „háttérkutatások” biztosítanak, amelyekre e ponton érdemes felhívni a figyelmet: a 2. fejezet jelentős elemei a Szakács korábbi művein mint előtanulmányokon alapulnak, vagy belőlük származnak. A Dunántúl-könyv az előtanulmány-hitelt kamatosan fizeti vissza. Szakács a *Centrális épületek* alfejezetben a *Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon* című művére támaszkodhatott,¹² a *Hosszházás épülettípusok és szentélyformáik* alfejezethez pedig felhasználhatta az *Állandó alaprajzok – változó vélemények? Megjegyzések a „bencés templomtípus” magyarországi pályafutásához* című tanulmányát.¹³ A könyvben az atemplomok nem alkotnak önálló alfejezetet – holott figyelmet érdemel dunántúli gyakoriságuk –, Szakács a szentélyformák kapcsán említi őket. Itt is érdemes az előtanulmányt idézni: *Dombó*

és a korai atemplomok Magyarországon.¹⁴ A templomok nyugati térelrendezése alfejezet témája régóta érdekli a szerzőt, amiről szakdolgozata és jó néhány publikációja tanúskodik.¹⁵ A *Térlefedés és támaszrendszer* című alfejezet sem előzmény nélküli munkásságában, bár itt csupán *Az oszlop az Árpád-kori építészetben* című tanulmány említhető,¹⁶ amely mintegy kiegészítése Tóth Sándor ezen alfejezet alapjául szolgáló *Pillér és ív a romanikában* című tanulmányának.¹⁷ A *Dekorációs rendszerek* alfejezet esetében viszont Szakács nemigen támaszkodhatott saját korábbi, legalábbis publikációvá érett tanulmányaira.

2. NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A DUNÁNTÚLI ÉPÍTÉSZETI TÖREKVÉSEKRŐL SZÓLÓ FEJEZETHEZ, ALFEJEZETENKÉNT

Hosszházás épülettípusok és szentélyformáik

A kereszthajós megoldásokkal foglalkozva Vértesszentkereszttel is találkozunk, amelynek kereszthajóját „célszerű függetleníteni a ciszterciektől” (53. old.). Saját kutatásaim alapján, kiegészítésként megjegyzném ugyanakkor, hogy a kereszthajó rekonstrukciója problematikus, szigorúan fogalmazva: a kereszthajó egykori léte kételyeket ébreszthet.¹⁸ A szóban forgó épületrész alaprajzban valóban kiugrik. De a kiugrás csupán egy(-egy) falvastagságnyi. Ez az épületrész nyugati külső szögleteiben alkalmazott csigalépcsők elhelyezésével is összefügghet, lehet, hogy csak azzal. Miután Marosi meggyőzően bizonyította, hogy a csigalépcsők nem mellékhajókarzatokra vezettek, marad a feltételezés, hogy a kereszthajókarzattal áll-

12 ■ Szakács Béla Zsolt: Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon. In: Szócs Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania V. Középkori egyházi építészeti Erdélyben V*. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2012. 7–34. old.

13 ■ Szakács Béla Zsolt: *Állandó alaprajzok – változó vélemények? Megjegyzések a „bencés templomtípus” magyarországi pályafutásához*. In: Bodnár Szilvia et al. (szerk.): *Maradandóság és változás*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2004. 25–37. old.; Szakács Béla Zsolt: *Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary*. In: Adrian Andrei Rusu (ed.): *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*. Cluj-Napoca, 2006.; Szakács Béla Zsolt: *Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz*. In: Guitman Barnabás (szerk.): *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2009. 146–161. old.

14 ■ Szakács Béla Zsolt: *Dombó és a korai atemplomok Magyarországon*. In: *Építészeti a középkori Magyarországon*. Szerk. Kollár Tibor. Teleki László Alapítvány, Bp., 2010. 671–715. old.

15 ■ Szakács Béla Zsolt: Zur Typologie der Westemporen. In: Stefan Oriško (Hrsg.): *Mitteuropa. Kunst, Regionen, Beziehungen*. Stimul, Bratislava, 1993. 4–13. old.; Szakács Béla Zsolt: Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century. *Hortus Artium Mediaevalium*, 1997, 3. szám, 149–163. old.; uő: A templomok nyugati térelrendezése és a „nemzetiségi monostor” kérdése. In: Marcu Istrate et al. (red.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészeti Erdélyben III*. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2004. 71–98. old.; Szakács Béla Zsolt: Toronyalak és toronyközők a magyarországi romanikában. In: Szócs Péter Levente – Adrian

hattak összefüggésben. Ebben az esetben a szárak belső terére kiterjedő kétszinteséget lehet/kell feltételezni (fenn: karzatkapolnával). Így nincs egységes tér a szentélyek előtt, másként: nincs kereszthajó. Keresztirány kizárólag a tömegben érvényesülhetett. Nem először teszem fel a kérdést: nem kell-e az árkádsort az aracsi megoldáshoz hasonlóan a diadalívpillérig azonos magasságban végighúzó egységes sávként elképzelni? Megjegyzem, hogy hasonló kérdések a kalocsai II. székesegyházzal kapcsolatban is fennállnak.¹⁹

Szakács a pécsi altemplommal kapcsolatban megjegyzi, hogy különlegességei közé tartoznak az oszlopok mellett alkalmazott pillérek, amelyek szerepeltetése a kereszthajó-nélküliséggel függ össze (54. old.). Hozzáteszem, hogy az altemplomi pillérek tulajdonképpen a felső rész támaszrendszer pilléreinek a töveit, még akkor is, ha a felsők kissé „lecsúsznak” az alsókról, a középhajót szélesebbre vevő tervváltozást, vagy csak kivitelezés közbeni pontatlanságot sejtetve. A pilléres támaszrendszer így (is) mintegy áthatja az egész keleti részt, az altemplomtól a szentély árkádjáig. Ez egységes – az altemplomtól a felső résszel együtt elgondolható, az altemplom boltozását is szem előtt tartó, a boltozási rendszerbe a pillértöveket is bevonó, ezeket az oszlopsorok vonalába állító – terv eredménye lehet. A szentélybeli támaszrendszer töveinek szempontjából is érdemes a firenzei San Miniato al Monte templomot idézni. A szentély oszlopai alatt az altemplomban hengeres pillértövek állnak. Mivel azonban függetlenül állnak az oszlopsoroktól, átdöfik a boltozatokat, a pécsihez hasonló egységes terv hiányát mutatva. Másként

fogalmazva: Firenzében az alsó és a felső rész közt időbeli, tervezésszerű és megvalósításbeli különbségek állapíthatók meg. A pécsi altemplom különlegessége még a tágas-szellős elrendezés is, amelyre előszere-ttel hívja fel a figyelmet a szakirodalom.²⁰

A templomok nyugati térelrendezése

Új fejlemény, hogy a szerző kétségbe vonja az esztergomi székesegyház nyitott toronyaljú megoldásának korai datálását (58. old.). Takács Imre a korai datálást Tóth Sándornak a keleti mellékszentélyekre vonatkozó megállapításai analógiájára ajánlotta. Szakács ezt a típusnak Közép-Európában csak a XII. század harmadik negyedétől kimutatható példái alapján utasította el. Különösen fontos kérdéssről van szó, ha elfogadjuk feltételezését, amely szerint a nyitott toronyaljú megoldás hazai (széles körű) elterjedésében épp Esztergom játszhatta a példaadó szerepét. Ez persze nem zárja ki azt a (csupán feltételezési) lehetőséget, hogy a székesegyház nyugati részei újjáépítéskor a korai alapfalszakaszokat és a felmenő falak egyes részeit megőrizhették, az új szerkezetekbe olvasztva vagy igazítva.

A torony nélküli homlokzatokkal kapcsolatban érdemes kitérni a pilisszentkereszti templomra (61. old.). Annál is inkább, mert viszonylag új kutatási eredmény az, hogy e homlokzathoz egy nagy méretű béliet kapu tartozott, és gazdagon díszített lábazatának részei az esztergomi kőtárban vannak. A darabok Pilisszentkeresztről kerülhettek Esztergomba – a kőanyag, valamint az attikai lábazatrészek alatti talplemezeket helyettesítő kockaszerű elemek alkalmazása és az ezek tükrében szereplő növényi dísz alapján feltételezhető, amit az in situ pillérlábazatok alakításával való összefüggés is támogatni látszik. Ebben az esetben talán mégsem zárható ki egy nagy méretű pilisi kapu léte, amelyet máshová, mint a nyugati homlokzatra, nemigen lehetne elhelyezni. Kérdés, lehetnek-e ennek nyomai a nyugati homlokzatnak az ásatáskor feltárt falpillérfele elemei, illetve az, hogy egy díszkapuval ellátott nyugati homlokzat előtt hogyan rendezték a terepviszonyokat.²¹

Szakács a bényi templom előcsarnokát a XIII. század elejére datálja (61. old.). Emlékeztetek rá, hogy az előcsarnok utólagos a templomhoz képest. Ezt a nyugati kapunak a II. világháborús pusztítás során láthatóvá vált oromzata bizonyíthatja, amely szerint a kapu eredetileg a szabadba nyílt. Az utólagosság megállapításához még biztosabb támpont, hogy az előcsarnok falai elválnak a temploméitól. Amennyiben a templomot a XIII. század elejére datáljuk (Tóth Sándor 1217-ig befejezett építéssel számol), az előcsarnokot későbbre kell tennünk – már nem a század elejére.²² A templomnak az esztergomi palotakapolnával és a palotával való összefüggései jól ismertek, előcsarnokának ugyancsak esztergomi, de székesegyházi kapcsolatai problematikusak. Annyi bizonyos, hogy az előcsarnokokban közös az utólagosságuk.

Andrei Rusu (red.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. IV.* Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 2007. 7–36. old.

16 ■ Szakács Béla Zsolt: Az oszlop az Árpád-kori építészetben. In: Rostás Tibor – Simon Anna (szerk.): *Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára.* ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat, Bp., 2000. 9–30. old.

17 ■ Tóth Sándor: Pillér és ív a romanikában. In: Bardoly István – László Csaba (szerk.): *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok.* Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp., 1998. 49–73. old.

18 ■ Raffay Endre: Vértesszentkereszt. In: Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon.* Katalógus. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalmi, 2001. 393. old.; Raffay Endre: A vértesszentkereszti templomrom és növénydíszes faragványai. In: uő: *Esztergom. Vértesszentkereszt. Tanulmányok az 1200 körüli évtizedek magyarországi művészetéről II.* Forum, Újvidék, 2006. 54. old.

19 ■ Raffay Endre: A kalocsai második székesegyház és faragványai. *Tanulmányok az 1200 körüli magyarországi művészetéről III.* Forum, Újvidék, 2010. 20. jegyzet.

20 ■ A pécsi altemplomhoz és összefüggéséhez: Raffay Endre: Kontinuitás és stíluspluralizmus. Összefüggések a pécsi székesegyház épületén és díszítőfaragványain. In: Heidl György – Raffay Endre – Tüskés Anna (szerk.): *Echo simul una et quina. Tanulmányok a pécsi székesegyházról.* Kronosz, Pécs, é. n., 133–166. old.

21 ■ *Az esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa.* Szerk. Buzás Gergely, Tolnai Gergely. Esztergom, 2004. Kat. 11.

22 ■ Minderről: Tóth Sándor: *A Hont-Pázmány nemzetség premonstréi monostorai.* Szerk. Rostás Tibor. Bt-Press Könyv- és Lapkiadó Bt., h. n., 2008. 73–76. old.

Szakács összefoglalásából is kitűnik: az irodalomban (Buzás Gergely) az is felmerült, hogy az esztergomi csak a XIV. században, a bényinél tehát később épült volna. Az előcsarnokok kérdésénél érdemesnek találnám az ugyancsak nem dunántúli arcsi templom példájának vizsgálatát. Úgy tűnik, hogy az itteni előcsarnok terve, szemben a bényivel, nem utólagos. Ám kiépítéséről menet közben (a mellékrajzai boltvállmagasságot elérése táján) lemondtak.²³ Aracsot érdemes a boltozatokkal kapcsolatban is emlegetni.

Térlefedés és támaszrendszer

Szakács megjegyzi: „Ják és Ócsa példája arra utal, hogy a teljes templom boltozása még közepes méretű monostorok építtetőinek is problémát okozhatott.” (65. old.) Nem szerepel viszont az ellenpélda (amely Ócsához hasonlóan nem dunántúli), Aracsé, amelyet, úgy tűnik, teljes egészében boltoztak. A háromhajós templom bordás keresztboltozatának maradványai a fennmaradt részeken mindenütt megfigyelhetők, az elpusztult részek boltozatának nyomairól pedig metszetábrázolás tanúskodik. Az esztergomi palotakápolnát és a Szent István protomártír-kápolnát is kétségtelenül teljesen beboltozták. Köztudott, hogy az előbbinek a boltozatai rekonstrukció eredményei.

Dekorációs rendszerek

Az alfejezet a statikai csomópontok kőfaragványai, kapuk (alább ablakok is, így együtt: nyílásszerkezetek), falfelületeket strukturáló elemek és kisépítészeti alkotások típusait tárgyalja. Kérdés: a „dekorációs rendszerekben megmutatkozó felfogás” (66. old.) helyett nem a „díszítési típusok” kifejezés használata lett volna a célszerűbb?

A díszítőfaragványok mint szerkezeti és/vagy tagoló elemek az épületek szerves, építészeti feladatot ellátó részei, amelyeknek nemcsak a helye, de a méretei, formái és arányai is építészeti elképzelésekhez, illetve az építészeti tervhez igazítottak. A faragványoknak ezek a jellemzői tehát feltételezhetően a tervező építész és/vagy a kivitelező tanultságáról, szakmai kapcsolatairól és művészi törekvéseiről tanúskodnak, és nem a faragókéről. A tipizált növényi ornamentika is építészeti kötöttség. Velük kapcsolatban az építészeti tervvel való összhang, illetve az építésnek a plasztikát is befolyásoló szerepe feltételezhető, és a díszítés a faragványok építészeti meghatározott formáihoz hasonlóan értékelhető. Az előre tervezettség a gótika

műhelyeiben az ornamentikára is kiterjedhetett.

Szakács a vértesi nyugati kapunak a feltáró által ajánlott oroszlános, oszlopos, oromzatos (?) rekonstrukcióját elfogadja, és ebben Tóth Sándort követi (69. old.). Nem tudom, hogy a rekonstrukció hitelét vizsgálta-e már valaki. Annyi bizonyos, hogy a helyszíni rekonstrukció(-kezdemény)t nehéz lenne ilyen formában kiegészítve elképzelni. A régész rekonstrukciójában szereplő oroszlántöredék egyébként nem a nyugati homlokzat táján, hanem a főszentélytől

délre húzott szelvényben került elő. A tatai múromban felhasznált fejezetek tanúsága szerint a nyolcszögű pilléreken nem volt egységes a fejezetsáv. A díszítés nem futott körbe, vélhetően a főhajó felől hiányzott. Pontosabban: a főhajó felőli mindhárom oldal díszítetlen lehetett, akárcsak az arcsi nyolcszögű pilléreken.²⁴ A vértesi felfutó részeket nem ismerjük, csak Sedlmayr János ötletének torzóit.

A pécsi székesegyház nyugati kapujával kapcsolatban megjegyzem, hogy

a fejezetzónát nem tartom egységesnek: a bélietbeli fejezetsáv az oszlopok fölött, a magasságuk miatt, megtörik (69–70. old.). Az oszlopok feletti fejezetek részletformái is eltérnek a bélietbeliektől. A spekuláció, amelyet e megfigyelésekre alapoztam, a kapu gránit oszloppárján keresztül az oszlopok szerepéig, illetve a spóliumokig vezetne.²⁵ A pécsi székesegyház északi és déli kapuin a fejezetzónát ilyen zavar nem jellemezte.

Szakács szerint: a Dunántúlon valóban széles körben elterjedt volt a bélietes kapuzat, különösen a nyugati megyékben, de ez egységes dunántúli stílus kimutatására nem alkalmas. Az ablakformák sem sokkal tipikusabbak.

3. ÖSSZEZÉS. A DUNÁNTÚL AZ ÁRPÁD-KORI ÉPÍTÉSZETBEN

Szakács ebben a fejezetben a Dunántúlon belüli összefüggésekkel foglalkozik – „építészeti együttesekkel” (pl. a pápoci és jáki négykaréjos templom, a nyugati peremvidék rotundái: Nagytótlak, Szentpál, Kallósd, a celldömölki és felsőörsi tornyok, Kéttornyulak és Dáka [toronymegoldás] alkotta együttesekkel). És a hiányokkal is (például: hatkaréjos rotunda itt csak Almádon van, szentélykörüljáróval nem találkozni, a szentélyek alakításában kevesebb a variáció, inkább konzervatív jelleg uralkodik, a főhajóhoz csatolt középtorony sem jellemző, a keleti végén összetett kialakítású mellékhajó sem, bár ez

A pécsi székesegyház altéploma

utóbbi kérdéses, a szerzőre hivatkozva: az esztergomi székesegyház esetében, és saját megjegyzésemre hivatkozva a vértesi megfelelő épületrész példájának esetében is). Sajátosságként értékeli viszont a szentélytornyos típust (Gálos, Rajka stb.) és a négykaréjos templomok többsége is dunántúli. A kripták is a Dunántúlon koncentrálnak (tízből hat), együtt az oszlophasználattal, amely utóbbiak kapcsán felmerül a vidék úttörő és közvetítő, esetleg példaadó szerepének kérdése. Szakács szerint úttörő szerep más megoldások esetében is feltételezhető (ilyen a nyugati szentély, az ún. bencés templomtípus; ez utóbbi megjelenése időben és térben is – a vitatott datálásoknak megfelelően – vitatható, a többhajós templomok egyszentélyes kialakítással). A példaadásról (feltételezett) közvetlen kapcsolatok is tanúsíthatnak (Székesfehérvár, Rózsa utcai templom – Tarnaszentmária, Szekszárd–Feldebrő). Szükség lenne kissé részletesebben szólni a párok elemeinek összefüggéseiről, az utóbbi pár esetében mindenekelőtt az időbeliokről – a példaadó szerep tisztázásával és a példaadó meghatározásával együtt.

Az összetett pilléres, boltozott templomok emlékanyaga is dunántúli súlypontú, szemben a magas, boltozatlan hajós, hasábos-pilléres kelet-magyarországi típussal (Ákos, Boldva, Harina). Ebben az összehasonlításban a pécsi székesegyház helyének meghatározása lehet kérdéses, magas, boltozatlan tereivel, a hasábos pillérek sorában a szentély és a nyugati rész határán alkalmazott összetett pilléreivel. Megállapítható, hogy a dunántúli karzatok sokfélék, inkább az elzárt terek jellemzők. De a toronyok földszintje egységesen alakított: nyitott toronyaljú típus (Kapornaktól kezdve, Esztergom is). A dekorációs rendszerek vizsgálatából levont „tanulság” más területekkel való összehasonlítással lenne használható.

Végezetül a kutatási alapkérdésként megfogalmazottra kapunk választ: „A Dunántúl sem a térformálás, sem az építészeti dekoráció tekintetében nem válik el markánsan az ország többi tájaitól. Így van ez a kőfaragás stílustendenciáival is [...] mindegyik az egész országot behálózó kapcsolatrendszerre akadunk.” Árnyaltabban fogalmazva: „A Dunántúl [...] a Kárpát-medence egységesnek tűnő Árpád-kori építészetén belül képvisel önálló hangvételt.” „A Dunántúl [...] szerepe a közvetítőé.” „A terület legfőbb regionális sajátossága éppen egyetemes jellegből fakad.” (83. old.)

Nem kétséges, hogy Szakács Béla Zsolt munkájára sokan és sokszor hivatkoznak majd – most frissessége, majd pedig tudománytörténetileg megkerülhetetlen fontossága miatt, Gerevich 1938-as, Henszlmann 1876-os művéhez hasonlóan, több mint 140 év múlva is. Kérem, fogjanak szavamon! □

23 ■ Vö. Raffay Endre: Az aracsi templom építéstörténete. In: *Aracs. A Püspöktemplom múltja és jövője/ Arača. Prošlost i budućnost crkve u pustari*. Forum, Újvidék, 2008. 75. old.

24 ■ Vö. Raffay Endre: *Az aracsi templomról. Tanulmányok az 1200 körüli magyarországi művészetről*, I. Forum, Újvidék, 2005. 80. old. Uo. lásd a keleti pillérpár a nyugatabbiakétól eltérő kialakításának az alaprajzzal is összefüggő magyarázatát (74–76. old.).

25 ■ Vö. Raffay Endre: A pécsi székesegyház márványkapui. In: Raffay Endre: *Esztergomi és pécsi márványkapuk. Tanulmányok az 1200 körüli magyarországi művészetről*, IV. Forum, Újvidék, 2013. 45–69. old.